The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

A Critique of Mohammad Shahrour's Theory of Hudud (Boundaries) Regarding the Issue of Hijab

Zahra Mohammadi[1], **Hassan Shakouri** ✉[2], and **Nafiseh Amiri Domari**[3]

1. Department of Quran and Hadith Sciences, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: mohammadi1400zahra@gmail.com 0009-0009-8888-4966
2. Corresponding Author, Department of Family Jurisprudence, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: mhshakoori11@gmail.com 0000-0003-4407-5779
3. Department of Quran and Hadith Sciences, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: nafise.amiri93@gmail.com 0000-0001-8356-1388

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 5 September 2025
Received in revised form 3 November 2025
Accepted 11 November 2025
Available online 22 December 2025

Keywords:
Hudud theory,
Mohammad Shahrour,
issue of Hijab,
criticism of Hijab.

ABSTRACT

Objective: This research aimed to analytically examine Mohammad Shahrour's theory of Hudud (boundaries) regarding the issue of Hijab, and to critically evaluate its theoretical foundations, interpretive framework, and its jurisprudential and epistemological implications.

Method: This study employed a qualitative, descriptive-analytical approach with a qualitative content analysis methodology. Accordingly, Shahrour's theoretical foundations, his academic biography, the theoretical framework of his Hudud theory, and his interpretation of verses related to hijab were examined and critiqued based on his primary works. Existing research on Shahrour and his Hudud theory was also utilized.

Findings: The research findings indicate that Shahrour, by presenting his Hudud theory, attempts to introduce Hijab as a minimal boundary with a Hanafi and Istiqamati (steadfastness) approach, through a novel interpretation of Quranic verses. While accepting the general Islamic principles and rules (Thawabit/constants), he emphasizes the central role of custom (Urf) and social changes in determining the specific instances and details of rulings (Mutaghayyirat/variables). Furthermore, regarding the issue of Hijab, he emphasizes the role of custom and the exigencies of time and place in defining the manifestations of hijab, advocating for a new reading of this issue in the contemporary world

Conclusions: Shahrour's Hudud theory faces serious criticisms. These are as follows: The lack of a solid interpretive foundation and reliance on personal interpretations, ambiguity in defining the specific instances of Hudud, insufficient attention to Sunnah and consensus, and disregard for the interpretations of predecessors, selective interpretation of Quranic verses and influence from non-Islamic epistemological foundations, reductionism in the concept of Hijab, weakening of religious rulings, relativism, disregard for religious constants, and denial of the eternity and universality of Islamic rulings.

Cite this article: Mohammadi, Z., Shakouri, H., & Amiri Domari, N. (2026). Critique of Mohammad Shahrour's Theory of Hudud (Boundaries) Regarding the Issue of Hijab. *The Islamic Journal of Women and the Family,* 13(4), 117-134. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.20911.2421

© The Author(s).retain the copyright and full publishing rights. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.20911.2421

Introduction

This research, focusing on a critique of Mohammad Shahrour's theory of Hudud (boundaries) regarding the issue of Hijab, aims to analyze, using a descriptive-analytical method, the theoretical foundations, interpretive framework, and jurisprudential and epistemological implications of this theory. Mohammad Shahrour (19382019-), an innovative Syrian Quranic scholar, through his Hudud theory and by offering a contemporary reading of the Quran, attempted to redefine religious concepts and rulings, including Hijab, based on his specific presuppositions. By differentiating between constants (Thawabit) and variables (Mutaghayyirat), he believed that God has defined the general boundaries of legislation, and the operational details of rulings, within these boundaries, are subject to custom (Urf) and the conditions of time and place (Shahrour, 1990). In his view, Hijab also has a minimum and a maximum, and the determination of its specific manifestations is left to societal custom. This approach, although undertaken with the aim of reconciling Islamic rulings with the exigencies of the contemporary world, has faced serious criticisms; including the lack of a solid interpretive foundation, selective interpretation of Quranic verses, disregard for Sunnah and consensus, relativism, reductionism in the concept of Hijab, and influence from non-Islamic epistemological foundations. Within this framework, the current research, while explaining Shahrour's Hudud theory and his viewpoint on Hijab, examines and critiques his specific interpretations of key terms such as Juyub, Khimar, Jilbab, and Nisa, as well as his interpretation of apparent and hidden adornments and the concept of Ghaz Basar.

Method

The current research was conducted using a qualitative, descriptive-analytical method with a qualitative content analysis approach. In the descriptive section, Shahrour's theoretical foundations, his academic biography, the theoretical framework of his Hudud theory, and his interpretation of verses related to Hijab were re-examined based on his primary works such as Al-Kitab wa al-Quranah: Qira'at Muasirah (Shahrour, 1990), Nahw Usul Jadidah li al-Fiqh al-Islami: Fiqh al-Mar'ah (Shahrour, 2000), and Al-Kitab wa al-Quran: Rawiyah Jadidah (Shahrour, 2017). In the analytical and critical section, his views were examined and critiqued by relying on authoritative linguistic and interpretive sources, including Lisan al-Arab (Ibn Manẓur, 1414AH), Al-Ṣihaḥ (Jawhari, 1407AH), Majma al-Bahrayn (Ṭurayhi, 1375AH), Al-Mizan (Tabatabaei, 1995; 2011), classical commentaries, and contemporary critical studies (cf., Amin, 1423AH; Mutamid Langeroudi and Fatahizadeh, 2020; Imran, 1415AH; Ahmadzadeh, 2001). Furthermore, existing research on Shahrour and his Hudud theory was utilized (Ahmadi and Pourazar, 2021; Rajabzadeh, 2021; Rajabzadeh and et al, 2021).

Results

The research findings indicate that Shahrour bases his Hudud theory on two principles: Istiqamat (steadfastness) and Hanafi. Citing verses such as "These are the limits [set by] Allah" and "And whoever disobeys Allah and His Messenger and transgresses His limits" (Nisa: 13, 14), he believes that God has established the general frameworks of legislation, and the details within these boundaries are subject to change (Shahrour, 1990). He divides Hudud into six states: the state of minimal, the state of maximal, the state of minimal and maximal, the state of minimal and maximal at a single point, the state of maximal as an asymptote, and the state of closed maximal and negative minimal (Shahrour, 1990). Regarding Hijab, he considers verses 3031- of Surah Nur as the minimal boundaries of legislation and believes that the minimum Hijab is covering hidden Juyub, and further covering such as hair or face is subject to custom and the conditions of time and place (Shahrour, 1990). In his view, Juyub includes the two breasts, beneath the breasts, armpits, private parts, and buttocks, and a woman is only obligated to cover these parts. He considers Khimar a general covering not exclusively for the head, and Jilbab as a customary and educational garment, not a legislative one (Shahrour, 1990; 2000). He also interprets the word Nisa not as a plural of women, but as referring to individuals who come later in subsequent generations (Shahrour, 1990). Shahrour divides adornment into two categories: apparent and hidden, considering hidden adornment to be Juyub (Shahrour, 1990). In interpreting Ghaz Basar, citing the meaning of the word Ghaz, he considers it referring to refraining from looking in situations where an individual does not wish to be seen, and believes that not all glances at non-Mahram are forbidden, but only lustful glances are prohibited (Shahrour, 1990). He leaves the determination of what constitutes a forbidden gaze to societal custom.

The criticisms raised in the research indicate that these interpretations face serious problems. Shahrour's interpretation of Juyub as slit-like body parts in a woman is inconsistent with authoritative linguistic and interpretive uses, and no dictionary contains such a meaning (Ibn Manzur, 1414AH; Tabatabaei, 1995, 15/157; Mutamid Langeroudi & Fatahizadeh, 2020). His interpretation of Khimar as a covering other than the head also contradicts the predominant meaning of this word in the Arabic language (Ibn Manzur, 1414AH, 4/257; Tabatabaei, 1995, 15/157). Moreover, his understanding of Jilbab and Nisa has been considered an imposition of meaning onto the Quran and an instance of Tafsir bi Ra'y (interpretation based on personal opinion without proper textual support) (Amin, 1423AH; Imran, 1415AH). The categorization of adornment into apparent and hidden in Shahrour's thought is accompanied by internal contradictions; as he considers Juyub simultaneously hidden adornment and, in some cases, apparent (Mutamid Langeroudi and Fatahizadeh, 2020). In the interpretation of Ghaz Basar and the object of gaze, leaving the determination of the boundaries of looking to custom leads to relativism and the weakening of religious rulings, and is inconsistent with the explicit text of the Quran and the role of Sunnah in explaining verses (Tabatabaei, 2011, 15/120; Nahas, 1421AH,

3/92). Furthermore, Shahrour's intellectual foundations have been described as influenced by Western materialistic schools of thought, Marxism, Darwinism, Freudianism, and Liberalism, and his interdisciplinary approach appears more as theoretical eclecticism than a coherent intellectual system (Akk, 1994; Shawaf, 1993; Manjid, 1994; Imran, 1995).

Conclusions

The research results indicate that Mohammad Shahrour's Hudud theory, although presented with the aim of offering a dynamic and flexible reading of Islam and adapting its rulings to contemporary conditions, faces serious methodological and substantive challenges. Regarding the issue of Hijab, by relying on his specific presuppositions and by redefining Quranic concepts, he posits a minimum and maximum for Hijab and leaves the determination of its specific manifestations to societal custom. This approach leads to relativism, the weakening of religious rulings, the denial of the eternity and universality of Islamic rulings, and a departure from the interpretive tradition of predecessors. His specific interpretations of the words Juyub, Khimar, Jilbab, and Nisa, as well as his interpretation of apparent and hidden adornments and the concept of Ghaz Basar, are inconsistent with authoritative linguistic and interpretive sources and are considered instances of Tafsir bi Ra'y (interpretation based on personal opinion without proper textual support). Furthermore, his disregard for the role of Sunnah and consensus in explaining Quranic verses, and his excessive reliance on custom and social conditions, weaken the jurisprudential and interpretive foundations of Islam. Therefore, it can be concluded that Shahrour's Hudud theory concerning the issue of Hijab lacks theoretical coherence and sufficient academic backing, and cannot be accepted as a valid alternative to traditional Islamic interpretation and jurisprudence. This research shows that any contemporary re-reading of religious rulings, if undertaken without adherence to valid interpretive principles and authentic Islamic sources, will lead to the distortion of the meaning of verses and the weakening of religious constants.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to all individuals whose moral and scientific support contributed to this research.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study. The authors emphasize that all ethical principles have been observed in conducting and publishing this research. This has been confirmed by all authors.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

نقد نظریه حدود محمد شحرور نسبت به مسئله حجاب

زهرا محمدی[۱]✉، **حسن شکوری**[۲]، و **نفیسه امیری دوماری**[۳]

۱. دانش‌پژوه دکتری تفسیر تطبیقی، گروه علوم قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
رایانامه: mohammadi۱۴۰۰zahra@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه فقه خانواده، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: mhshakoori11@gmail.com

۳. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی ﷺ العالمیه، قم، ایران. رایانامه: nafise.amiri93@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
نظریه حدود، محمد شحرور، مسئله حجاب، نقد حجاب.

چکیده

هدف: پژوهش حاضر، با هدف بررسی تحلیلی نظریه حدود محمد شحرور نسبت به مسئله حجاب و نقد مبانی نظری، چارچوب تفسیری و پیامدهای فقهی و معرفتی این نظریه انجام شد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر به روش کیفی از نوع توصیفی-تحلیلی با رویکرد محتوای کیفی انجام شد. براین‌اساس، مبانی نظری شحرور، زیست‌نامه علمی او، چارچوب نظری نظریه حدود و تفسیر وی از آیات مرتبط با حجاب، براساس آثار اصلی بررسی و نقد گردید. همچنین از پیشینه تحقیق موجود درباره شحرور و نظریه حدود او بهره گرفته شد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شحرور با ارائه نظریه حدود، تلاش دارد با تفسیری نوین از آیات *قرآن*، حجاب را به‌مثابه یک‌حد حداقلی با رویکردی حنفی و استقامتی معرفی کند. وی با پذیرش اصول و قواعد کلی اسلامی (ثوابت) بر نقش محوری عرف و تغییرات اجتماعی در تعیین مصادیق و جزئیات احکام (متغیرات) تأکید می‌کند. همچنین در مسئله حجاب بر نقش عرف و مقتضیات زمان و مکان در تعیین مصادیق حجاب به قرائتی نو از این مسئله در جهان معاصر تأکید می‌کند.

نتیجه‌گیری: «نظریه حدود» شحرور با انتقادات جدی روبه‌روست؛ فقدان مبنای استوار تفسیری و مبتنی بر برداشت‌های شخصی، ابهام در تعیین مصادیق حدود، عدم توجه کافی به سنّت و اجماع و عدم اعتبار تفسیر پیشینیان، تفسیر گزینشی از آیات *قرآن* و تأثیرپذیری از مبانی معرفتی غیر اسلامی، تقلیل‌گرایی در مفهوم حجاب، تضعیف احکام شرعی، نسبیت‌گرایی و نادیده گرفتن ثوابت دینی، انکار جاودانگی و جهان‌شمولی احکام اسلامی از آن جمله هستند.

استناد: محمدی، زهرا.، شکوری، حسن.، و امیری دوماری، نفیسه (۱۴۰۴). نقد نظریه حدود محمد شحرور نسبت به مسئله حجاب. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳ (۳)، ۱۱۷-۱۳۴. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.20911.2421

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.
© نویسندگان.

مقدمه

بسیاری از اندیشمندان و مفسران قرآنی به تبیین معارف و مفاهیم *قرآن کریم* پرداخته‌اند و هر یک‌براساس مبانی، دانش‌ها و روش‌های مورد پذیرش خود تفسیرها و برداشت‌های خود را از آیات *قرآن* مطرح کرده‌اند. محمد شحرور (۱۹۳۸-۲۰۱۹)، قرآن‌پژوه نواندیش اهل سوریه از کسانی است که توانسته با ارائه نظریات جدید در حوزه علوم قرآنی در افکار جوانان مسلمان و غیرمسلمان دگرگونی ایجاد کند. شحرور با تکیه بر پیش‌فرض‌ها و ترسیم روش‌های خاص خود تلاش کرد تا آیات *قرآن* را براساس پیش‌فرض‌ها و برداشت‌های خاص خود تبیین کند که از آن به نظریه حدود یاد می‌کند. وی با دیدگاه‌های علمی نوین، تلاش کرد تا نگاهی از زن در *قرآن* ترسیم کند که مقبول جهان جدید باشد. این امر سبب ایجاد تنش‌های علمی میان پژوهشگران علوم قرآنی شد که در پژوهش حاضر تلاش شد این مسئله بررسی شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش کیفی از نوع توصیفی-تحلیلی با رویکرد محتوای کیفی انجام شد. در بخش توصیفی، مبانی نظری شحرور، زیست‌نامه علمی او، چارچوب نظری نظریه حدود و تفسیر وی از آیات مرتبط با حجاب براساس آثار اصلی او مانند *الکتاب و القرآنه قرائه معاصره* (شحرور، ۱۹۹۰)، *نحو اصول جدیده للفقه الاسلامی فقه المراه* (شحرور، ۲۰۰۰) و *الکتاب و القرآن* رویه جدیده (شحرور، ۲۰۱۷) بازخوانی شده است. در بخش تحلیلی و انتقادی، دیدگاه‌های او با تکیه بر منابع لغوی و تفسیری معتبر از جمله *لسان العرب* (ابن منظور، ۱۴۱۴هـ.ق)، *الصحاح* (جوهری، ۱۴۰۷هـ.ق)، *مجمع البحرین* (طریحی، ۱۳۷۵)، *المیزان* (طباطبایی، ۱۳۷۴؛ طباطبایی، ۱۳۹۰)، تفاسیر کلاسیک و پژوهش‌های انتقادی معاصر (ر.ک.، امین، ۱۴۲۳هـ.ق؛ معتمد لنگرودی و فتاحی‌زاده، ۱۳۹۹؛ عمران، ۱۴۱۵هـ.ق؛ احمدزاده، ۱۳۸۰) بررسی و نقد شده است. همچنین از پیشینه تحقیق موجود درباره شحرور و نظریه حدود او بهره گرفته شده است (ر.ک.، احمدی و پورآذر، ۱۴۰۰؛ رجب‌زاده، ۱۴۰۰؛ رجب‌زاده.، و همکاران، ۱۴۰۰).

ادبیات موضوع و چارچوب نظری

۱. زیست‌نامه علمی محمد شحرور

محمد شحرور، قرآن‌پژوه نواندیش سوری متولد ۱۹۳۸ میلادی در دمشق است. او تحصیلات ابتدایی خود را در دمشق گذراند و در سال ۱۹۵۹ برای ادامه تحصیل در رشته مهندسی شهرسازی به روسیه رفت. شحرور در سال ۱۹۶۴ تحصیلات خود را به‌پایان رساند و پس از بازگشت به سوریه، استاد مدعو در دانشگاه دمشق شده و به تدریس پرداخت. شحرور در سال ۱۹۷۲ مدرک دکترای خود را از دانشگاهی در ایرلند دریافت کرد و با انتشار *کتاب الکتاب و القرآن؛ قراءه معاصره* در سال ۱۹۹۰ اولین اثر قرآنی خود را عرضه کرد. وی پس از آن، آثار دیگری درباره قرائت معاصر از *قرآن* و اسلام ارائه کرد و به یکی از چهره‌های بحث‌برانگیز در حوزه مطالعات قرآنی تبدیل شد. (احمدی و پورآذر، ۱۴۰۰) وی سرانجام در سن ۵۲ سالگی در تاریخ ۲۰۱۹/۱۲/۲۱ در امارات متحده عربی از دنیا رفت و براساس وصیتش در دمشق به‌خاک سپرده شد (التواتی، ۲۰۲۰؛ رجبزاده، ۱۴۰۰). شحرور آثار متعددی با هدف بازنمایی فهمی نوین از دین پدید آورده است که *کتب الکتاب و القرآن؛ قراءة معاصره، الاسلام والایمان، منظومه القیم، نحو اصول جدیده للفقه الاسلامی، فقه المرأه، القصص القرآنی، السنه الرسولیة والسنة النبویة، رؤیة جدیدة، ام‌الکتاب و تفصیلها: قراء معاصرة فی الحاکمیة الإنسانیة و أسس تشریع الأحوال الشخصیه: الوصیه، الارث، القوامه، التعددیه، الزواج، ملک الیمین، الطلاق، اللباس* از آثار او به‌شمار می‌رود (احمدی و پورآذر، ۱۴۰۰؛ صدیقی اسکی.، و همکاران، ۱۴۰۰)

۲. پیشینه تحقیق

درباره محمد شحرور و اندیشه‌های وی آثار فراوان پدید آمده است. از آثاری که به تحلیل و بررسی اندیشه محمد شحرور پرداخته، *پایان‌نامه حریة المرأة عند العلامة الطباطبایی و محمد شحرور دراسه قرآنیه* از توفیق عبدالسلطانی (۱۴۰۱) است که مسئله آزادی زن را بررسی نموده است. (احمدزاده،۱۳۸۰) در مقاله «شبهاتی در موضوع *قرآن* و زن؛ نقدی بر دیدگاه‌های محمد شحرور»، موضوع شبهات زن از دیدگاه شحرور و نقد آن بررسی شده است (العقیلی،۱۴۴۰هـ.ق). مقاله «النسویة المعاصرة نقد آراء محمد شحرور حول حجاب المرأة» (العقیلی،۱۴۴۰هـ.ق)، مقاله «مسئله الحجاب فی القرآن، وقفه مع محمد شحرور» (امین، ۱۴۲۳هـ.ق) و مقاله «واکاوی و تحلیل نظریه حدود محمد شحرور» (رجب‌زاده، ۱۴۰۰) از دیگر آثاری هستند که پیشینه‌های پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند. همان‌طور که از عناوین این آثار پیداست، آثار شحرور در آنها توصیف شده است که اطلاعات خوبی درباره مفردات بحث حاضر ارائه می‌دهد. سه اثر آخری با موضوع پژوهش حاضر ارتباط بیشتری دارد و به موضوع حجاب از نگاه شحرور میپردازد، ولی هیچ کدام از این پژوهش‌ها مسئله حجاب را براساس نظریه حدود شحرور بررسی و تحلیل نکرده است.

۳. مفهوم‌شناسی حجاب

حجاب در لغت معانی مختلفی دارد مانند پوشش، پرده، منع و آنچه میان دو شیء واقع شود. (جوهری، ۱۴۰۷هـ.ق، ۲۱۹/۱؛ فیومی، ۱۹۲۸، ۱۲۱/۲) حجاب به چیزی گفته می‌شود که مانع یا حائل بین دو شیء است و فاصله ایجاد می‌کند. این واژه در اصل به‌معنای پوشش، مانع یا پرده است که باعث جدایی یا محافظت می‌شود. حجاب به‌معنای پوشش و ستر است و حجبه یعنی، آن را پوشانید. زن محجوب، زنی است که پوشیده باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴هـ.ق، ۵۰/۳). برخی حجاب را حائل میان دو چیز که مانع تلاقی آن دو یا اثرگذاری آن دو بر هم می‌شود، تعریف کرده‌اند. حال آن دو چیز می‌تواند مادی باشد یا معنوی یا اینکه یکی مادی و دیگری معنوی باشد (مصطفوی، ۱۳۶۰، ۱۷۷/۲). بدین‌دلیل، پرده‌ای که در میان امعاء و قلب و ریه کشیده شده باشد را حجاب حاجز می‌گویند (تهانوی، ۱۹۹۶). مفهوم حجاب در اصطلاح به پوشش خاصی اشاره دارد که در فرهنگ اسلامی برای حفظ حریم و عفاف به‌کار می‌رود. این مفهوم در اصطلاح به پوشش خاصی برای زنان اطلاق می‌شود که با هدف جلوگیری از نگاه نامحرمان و پیشگیری از تحریک تمایلات جنسی مردان وضع شده است (فتح‌الله، ۱۴۱۵هـ.ق). بحث پوشش در اصطلاح فقه نیز با نام ستر آمده است (مطهری، ۱۳۹۶).

برخی پژوهشگران از جمله شهید مطهری معتقدند که کاربرد اصطلاح حجاب به‌معنای پوشش، سابقه چندانی ندارد و در مقایسه با واژه ستر که در متون فقهی قدیم رایج بوده اصطلاحی به‌نسبت جدید است. (مطهری، ۱۳۷۸، ۴۳۰/۱۹) شهید مطهری معتقد است که اصلاح به‌معنی پوشش نیز به‌گونه‌ای به‌معنای لغوی آن یعنی، پرده برمی‌گردد. ایشان می‌نویسد: «این کلمه ازآن‌رو مفهوم پوشش می‌دهد که پرده، وسیله پوشش است و شاید بتوان گفت که به‌حسب اصل لغت، هر پوششی حجاب نیست. آن پوششی حجاب نامیده می‌شود که از طریق پشت پرده واقع شدن صورت گیرد. در *قرآن* در داستان سلیمان، غروب خورشید را این‌طور توصیف می‌کند: "حتی توارت بالحجاب"» (مطهری، ۱۳۹۶).

۴. نظریه حدود محمد شحرور

مهمترین خاستگاه نظریه حدود شحرور به دو مسئله برمی‌گردد و آن اینکه از نگاه وی، احکام فقه اسلامی عصری نیست و دوم اینکه این احکام، غیرمنعطف است و قابلیت انطباق با شرایط زمانه معاصر را ندارد. (رجبزاده، ۱۴۰۰) نظریه حدود محمد شحرور بر دو پایه استقامت و حنفی بودن استوار است. این دو ویژگی اساسی که در آیه ۷۹ سوره نمل آمده است، ماهیتی متمایز دارد و مکمل یکدیگر است. اصل استقامت بر پایداری و ثبات در مسیر الهی تأکید دارد و اصل حنفی بودن نیز بر گرایش فطری و توحیدی دین اشاره دارد.

شحرور با استناد به آیات ۱۳ و ۱۴ سوره نساء که می‌فرماید: «تِلْکَ حُدُودُ اللَّهِ» و «وَ مَنْ یَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَتَعَدَّ حُدُودَه»، نظریه حدود خود را مطرح می‌کند. دیدگاه کلیدی او این است که خداوند در اسلام حدود تشریع را تعیین کرده است نه اینکه خود به تشریع جزئیات پرداخته باشد؛ زیرا جزئیات اجرایی در چارچوب این حدود قابل تطبیق با شرایط زمان و مکان هستند. (شحرور، ۱۹۹۰) براین‌اساس او تشریع اسلامی را به‌گونه‌ای تقسیم‌بندی می‌کند که خطوط مستقیم (ثابت‌ها) به شش خط اصلی تقسیم می‌شوند. این خطوط، دامنه‌ای را برای حرکت حنفیت (متغیر) تعیین می‌کنند به‌طوری‌که حنفیت می‌تواند در درون این محدوده حرکت کند. به‌عبارت‌دیگر، ثابت‌ها چارچوب کلی را مشخص می‌کنند، درحالی‌که متغیرها امکان انعطاف و تطبیق با شرایط مختلف را فراهم می‌سازند (شحرور، ۱۹۹۰).

شحرور حدود در تشریع را به شش مورد تقسیم می‌کند که عبارتند از:

الف) حالت حداقلی: این حالت به حداقل حدود الهی اشاره دارد که در آیات محارم مانند آیه ۲۳ سوره نساء بیان شده است. شحرور معتقد است که خداوند متعال در این آیات حداقل محدودیت‌ها در زمینه ازدواج را تعیین کرده است که به‌هیچ‌وجه نباید از آن تجاوز شود. وی افزایش به این محدودیت را اگر دلایل منطقی و علمی داشته باشد، مجاز می‌شمارد. شحرور این رویکرد را بخشی از انعطاف‌پذیری در تشریع اسلامی مطرح می‌کند که هم‌زمان با حفظ اصول ثابت، امکان تطبیق با نیازهای زمانه را فراهم می‌کند. (شحرور، ۱۹۹۰)

ب) حالت حداکثری: شحرور به آیاتی مانند «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ» (مائده: ۳۳) اشاره می‌کند که در آنها بیشترین مجازات برای دزدی یعنی، قطع دست تعیین شده است که حد حداکثر مجازات ممکن برای دزدی است و در هیچ شرایطی نباید از قطع دست تجاوز کند. شحرور این رویکرد را ناشی از تأثیر زمان و مکان بر احکام شرعی می‌داند و معتقد است که این انعطاف‌پذیری در تشریع اسلامی، امکان تطبیق احکام با شرایط متغیر جامعه را فراهم می‌کند. (شحرور، ۱۹۹۰)

ج) حالت حداقلی و حداکثری: شحرور در تفسیر آیه «یُوصِیکُمُ اللَّهُ فِی أَوْلَادِکُمْ لِلذَّکَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَیَیْنِ» (نساء: ۱۱) معتقد است که این آیه به‌صورت دائمی سهم مرد و زن را در ارث مشخص نمی‌کند، بلکه در مقام بیان حداکثر سهم برای مرد و حداقل سهم برای زن است. به‌عبارت‌دیگر، سهم مرد حداکثر ۶۶.۶٪ و سهم زن حداقل ۳۳.۳٪ است. شحرور تأکید می‌کند که این حدود چه از نظر حداکثری برای مرد و چه از نظر حداقلی برای زن، غیرقابل تغییر هستند. این بدان معناست که سهم ارث مرد نمی‌تواند از ۶۶.۶٪ بیشتر و سهم زن نمی‌تواند از ۳۳.۳٪ کمتر شود. این تقسیم‌بندی، هم‌زمان با حفظ حدود الهی، انعطاف‌پذیری لازم برای تطبیق با شرایط مختلف را نیز فراهم می‌کند. (شحرور، ۱۹۹۰)

هـ) حالت حداقل و حداکثر در یک‌نقطه (حالت مستقیم یا تشریع عینی): این حالت فقط در مورد حد زنا مصداق دارد، جایی‌که حداقل و حداکثر مجازات در یک‌نقطه ثابت یعنی، صد تازیانه تعیین شده است. خداوند در آیه ۲ سوره نور این حد را مشخص کرده است. شحرور اشاره می‌کند که خداوند با بیان «وَ لَا تَأْخُذْکُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ» (نور: ۲) تأکید می‌کند که این مجازات هم بالاترین حد است و هم پایین‌ترین حد (شحرور، ۱۹۹۰).

و) حالت حداکثری به‌مثابه یک‌خط مقارب به خط مستقیم: این حالت به رابطه مرد با زن از نظر جنسی اشاره دارد که از حد پایین یعنی، عدم تماس فیزیکی شروع می‌شود و به خط مستقیم (حدود الهی) نزدیک می‌شود، اما هرگز با آن برخورد نمی‌کند. این رویکرد، خط قرمزی است که افراد را از نزدیک شدن به مرزهای حرام بازمی‌دارد و تأکید می‌کند که رعایت حدود الهی فقط به اجتناب از عمل حرام محدود نمی‌شود، بلکه شامل دوری از هر چیزی است که به آن منتهی می‌شود. (ر.ک.، اسراء: ۳۲)

ز) حالت حداکثری بسته و حداقل منفی: این حالت در نظریه حدود محمد شحرور، به‌ویژه در حوزه مسائل مالی، دو حد اصلی را مشخص می‌کند: ربا به عنوان حد بالا (حداکثر مثبت) که عبور از آن حرام است، و زکات به عنوان حد پایین

(حداقل منفی) که یک‌الزام شرعی است. از نظر شحرور، محدوده بین این دو حد، منطقه‌ای مباح و خنثی (نقطه صفر یا حالت استقامت) محسوب می‌شود که قرض‌الحسنه در آن جای می‌گیرد. نکته کلیدی این است که مسلمانان می‌توانند با انجام اعمال نیک (مانند صدقه و کمک‌های بیشتر) از حد پایین (زکات) عبور کرده و به سمت حد بالا حرکت کنند، بی آنکه هرگز به حد بالای ممنوع (ربا) نزدیک شوند. این رویکرد هم‌زمان با حفظ حدود الهی، انعطاف‌پذیری لازم برای تطبیق با شرایط مختلف را نیز فراهم می‌کند. (شحرور، ۱۹۹۰)

یافته‌های پژوهش

محمد شحرور بر این باور است که مسائل مربوط به زنان در اسلام از موضوعات اساسی است که همواره از نظر فقهی بررسی می‌شود. به‌اعتقاد او، رفع چالش‌های زنان امروزی فقط از راه درک اسلام راستین و مراجعه به آموزه‌های اصیل قرآنی امکان‌پذیر خواهد بود. (شحرور، ۲۰۱۷) شحرور آیات ۳۰- ۳۱ سوره نور را بخشی از حالت حداقلی در تشریع اسلامی در نظر می‌گیرد. این آیات شامل دستورهایی است که خداوند خطاب به مردان و زنان مؤمن بیان می‌کند. وی معتقد است که این آیات، حداقل حدود پوشش و حجاب را مشخص می‌کند. این آیات پایه‌ای ثابت و تغییرناپذیر در تشریع اسلامی است که رعایت آنها ضروری است. وی تأکید می‌کند که این آیات به‌صورت حالت حداقلی در نظر گرفته می‌شوند و می‌توانند در شرایط مختلف اجتماعی و فرهنگی با رعایت اصول کلی، انعطاف‌پذیر باشند. او این رویکرد را بخشی از چارچوب کلی خود در تفسیر حدود الهی مطرح می‌کند که در آن، ثابت‌ها و متغیرها در کنار هم قرار می‌گیرند تا هم اصول دینی حفظ شوند و هم نیازهای متغیر جامعه در نظر گرفته شوند (شحرور، ۱۹۹۰).

شحرور با این تفسیرها نشان می‌دهد که احکام حجاب و پوشش در اسلام، حداقل و حداکثر دارد. حداقل آن پوشاندن جیوب پنهان است که از حدود الهی است و تغییرناپذیر است، اما پوشش بیشتر از آن مانند پوشاندن مو یا صورت براساس عرف جامعه و شرایط زمان و مکان قابل تغییر است. از نگاه شحرور، دیدگاه اسلامی حداقل حجاب، پوشاندن زینت‌های پنهان (جیوب) است، درحالی‌که حداکثر آن براساس حدیث نبوی، پوشش کامل بدن به‌استثنای صورت و کف دست‌هاست. تخطی از حداقل حجاب، تعدی به حدود الهی است که حرام است و عدول از حداکثر آن نیز به‌معنای عدول از سنت پیامبر اکرم ﷺ است. بااین‌وجود، هرگونه پوششی که میان این دو حد قرار گیرد، پذیرفته شده و مورد ایراد نیست. (شحرور، ۱۹۹۰) نظریه و تفسیر حدودی شحرور از حجاب، منجر به برداشت و تفسیر خاص از حجاب و پوشش می‌شود که نتایج خاصی نیز به‌همراه دارد.

۱. تبیین دیدگاه شحرور از واژه‌های جیوب، خمار، جلباب و نساء

واژه «جَیب» به شکافی اطلاق می‌شود که دو لایه و لبه دارد. ریشه این واژه به کلمه جوب بازمی‌گردد که در زبان عربی به‌معنای شکافتن چیزی یا برگرداندن کلام است. براساس این تعریف، اصطلاح «جیب» در مورد زنان به اندامی اطلاق می‌شود که یا دو بخش مجزا دارد یا شامل دو بخش به‌همراه یک‌فاصله یا شکاف میان آنهاست. بنابراین، جیوب زن شامل این بخش‌ها می‌شود: دو سینه، زیر سینه‌ها، زیر بغل‌ها، فرج و سرین. بر پایه این تحلیل، زن فقط موظف است این قسمت‌ها را بپوشاند. (شحرور، ۱۹۹۰) به‌اعتقاد شحرور، آنچه زن باید در مقابل مرد نامحرم بپوشاند جیوب‌هایی است که ذکر شده و زینت‌های پنهان به‌شمار می‌رود. بقیه بخش‌ها که زینت ظاهری هستند توسط خداوند مباح شمرده شده‌اند و زن مجاز است آنها را در مقابل مرد نامحرم نشان دهد (امین، ۱۴۲۳هـ.ق).

شحرور، «جلباب» را لباس خارجی تفسیر می‌کند که بسته به عرف هر جامعه متفاوت است. او این آیه را نه حکمی تشریعی، بلکه تعلیمی و توصیه‌ای برای حفظ امنیت زنان در جامعه می‌داند. (شحرور، ۱۹۹۰) ازاین‌رو، این آیه در پی تشریع نیست،

بلکه دنبال تعلیم است و به‌دنبال اذیت شدن زنان مؤمن در مدینه هنگام رفتن برای برآوردن حوائج خود نازل شده است و امروزه این موانع وجود ندارد (شحرور، ۲۰۰۰). شحرور معنای واژه «خمار» را پوشاندن می‌داند که فقط محدود به پوشاندن سر نمی‌شود، بلکه هم سر و هم سایر بخش‌ها را شامل می‌شود (شحرور، ۱۹۹۰).

محمد شحرور اشاره می‌کند که آشکار کردن جیوب پنهان نزد محارم مانند پدر، پسر، برادر و... از نظر *قرآن* اشکالی ندارد. اگر زنی خود را نزد این افراد بپوشاند این کار از باب حیا و عرف جامعه است نه به‌دلیل حلال و حرام بودن آن. دلیل اینکه حکم یادشده درباره این افراد و همسر یکسان آمده این است که «أَو نِسَائِهِنَّ» به معنای زنان مؤمن نیست، بلکه واژه «نِسَاء» جمع نَسیء به معنای چیزهای جدید و متأخر است؛ یعنی افرادی که پس از محارم می‌آیند و شامل نوه‌ها، پسران پسر برادر، پسران پسر خواهر، پسران پسر همسر و مانند اینها می‌شوند. این واژه به افرادی اشاره دارد که به‌طور غیرمستقیم و در نسل‌های بعدی به فرد مرتبط می‌شوند و جزو محارم اصلی نیستند، اما همچنان متأثر از این حکم هستند. (شحرور، ۱۹۹۰)

۲. نقد دیدگاه شحرور از واژه‌های جیوب، خمار، جلباب و نساء

برداشت‌های خاص شحرور از این واژه‌ها تفسیربه‌رأی است؛ زیرا مبانی فکری و پیش‌فرض‌های علمی شحرور ریشه در مکاتب مادی‌گرایانه غربی دارد که مهمترین آنها عبارتند از: تأثیرپذیری آشکار از اندیشه‌های کارل مارکس و مکتب مارکسیسم، وام‌گیری از مفاهیم داروینیسم در تحلیل‌های تاریخی- اجتماعی، بهره‌گیری از مبانی روان‌کاوانه فرویدی در تفسیر مفاهیم دینی، اتکاء به اصول لیبرالیستی در خوانش متون اسلامی، تلفیق غیرمنسجم ریاضیات و فیزیک با مفاهیم دینی، کاربرد ناموزون زیست‌شناسی در تحلیل‌های قرآنی، به‌کارگیری زبان‌شناسی معاصر بدون رعایت اصول تفسیر سنتی، ترکیب نامتجانس فلسفه غرب با مفاهیم اسلامی، التقاط‌گرایی علمی بدون پایبندی به پارادایم مشخص، گزینش‌گری در بهره‌گیری از علوم مختلف براساس پیش‌فرض‌های ذهنی و فقدان انسجام نظری در ترکیب دانش‌های گوناگون. این رویکرد میان‌رشته‌ای شحرور با ایجاد نوآوری‌های ظاهری از ضعف بنیادین در انسجام روش‌شناختی رنج می‌برد و بیشتر به التقاط نظری می‌ماند تا یک‌نظام فکری منسجم. (عک، ۱۹۹۴)

این نوع پیش‌دانسته‌ها، مذموم بوده و تفسیربه‌رأی به‌شمار می‌آید، ولی شحرور در رویکرد تفسیری خود تلاش می‌کند با تلفیق دانش‌های مدرن و مفاهیم دینی، خوانشی نوین از اسلام ارائه دهد. این تلاش در عمل به ارائه‌ای متفاوت از فقه سنتی انجامیده که ویژگی‌های بارز آن عبارتند از: بازتعریف مفاهیم کلاسیک فقهی با رویکردی عقل‌محور، به‌کارگیری چارچوب‌های علمی مدرن در تفسیر نصوص دینی، ارائه نظام فقهی متناسب با نیازهای جوامع معاصر، ایجاد گسست از سنت تفسیری پیشین، و مواجهه چالشی با مبانی پذیرفته‌شده اسلامی. این نظریه، فارغ از درستی یا نادرستی، در عمل به ارائه قرائتی متفاوت از اسلام انجامیده که هم از نظر روش و هم از نظر محتوایی با الگوهای سنتی تفاوت‌های بنیادین دارد. (شواف، ۱۹۹۳؛ عمران، ۱۴۱۵هـ.ق) در واقع، پیش‌فرض‌های مفسر می‌تواند ضروری مانند دانش زبانی و قواعد دستوری یا ناموجه و مخل فهم باشند که مصداق تفسیر به رأی مذموم هستند.

دیدگاه‌های شحرور در این زمینه به تفسیربه‌رأی نزدیک است. او ابتدا نظراتی را فارغ از *قرآن* شکل داده و سپس برای توجیه آنها از آیات *قرآن* مستندسازی می‌کند تا ذهن مخاطب را به مقاصد خود هدایت کند. تقسیم‌بندی‌ها و نمونه‌های قرآنی او نه‌تنها ساده‌ترین قوانین علمی و اصول تفسیری را رعایت نمی‌کنند، بلکه تناقض‌های آشکاری نیز دارند. این موضوع گمان خواننده را نسبت به اینکه وی از مقدمات منطقی و تفسیری اطلاع کافی ندارد تقویت می‌کند. تفسیر هر متنی از جمله *قرآن* باید بر پایه اصول بنیادی استوار باشد و مفسر باید پیش از پرداختن به تفسیر، اصول تفسیری خود را بیان کند، اما محمد شحرور از ذکر اصول مبنایی خود در تفسیر *قرآن* امتناع می‌کند که این امر ناشی از آشنایی اندک او با این اصول یا تلاشی برای پنهان کردن آرایی است که هیچ اصل عقلی و تفسیری را برنمی‌تابد. سکوت شحرور درباره برخی

پرسش‌های اساسی در فهم *قرآن* نیز قابل توجه است. (احمدزاده، ۱۳۸۰)

چگونگی استخراج این اصطلاحات، اصول و مبانی ارائه این تعاریف و تعیین مرزهای این تقسیمات، نامشخص و مبهم است. شحرور گاه برای اثبات دیدگاه خود از قواعد ادبیات عرب عدول کرده و به نظراتی نادر و شاذ درباره واژگان قرآنی روی آورده که موجب شگفتی خواننده می‌شود. در مواردی، نتایج مبتنی بر اصطلاحات ابداعی او با نص آیات *قرآن* ناسازگار است که نشان‌دهنده تفسیر به رأی در اندیشه اوست. (معتمدلنگرودی و فتاحی‌زاده، ۱۳۹۹) ازاین‌رو، تفسیر شحرور از این واژه‌ها بیشتر بر پایه برداشتی شخصی و ذوقی استوار است و در منابع معتبر لغوی یافت نمی‌شود. به‌باور آنها، نویسنده با اعتمادبه‌نفسی غیرموجه، معنایی را بر این واژه‌ها تحمیل می‌کند که با مفاهیم پذیرفته شده و قطعی اسلام در تضاد است. این‌گونه تفسیرها نه‌تنها با بدیهیات دینی ناسازگار است، بلکه از پشتوانه علمی و مستندات معتبر نیز بی‌بهره است (عمران، ۱۴۱۵هـ.ق). منتقدان بر این باورند که برای تبیین و تمایز واژگان و اصطلاحات قرآنی، اکتفا به معانی لغوی کافی نیست، بلکه رجوع به منابع شرعی و متون دینی و استناد به آنها ضروری است. شحرور، معانی مختلفی به برخی واژگان قرآنی مانند «ام‌الکتاب» و «القرآن» نسبت داده که نه‌تنها با لغت، بلکه با سیاق آیات نیز همخوانی ندارد. او در تفسیر بسیاری از آیات با اتکا به تفسیرهای شخصی خود، تفاسیری غیرمعمول و شاذ ارائه کرده است. این روش شحرور به نوعی تحریف معنایی آیات منجر شده است.

همه مقدمات محمد شحرور درباره واژه جَیب، دقیق و متین است، اما نتیجه‌ای که از آن می‌گیرد بسیار دور از ذهن است. او بحث را تا یقه لباس پیش می‌برد و آن را به جسم زن ختم می‌کند. شحرور هیچ توضیحی نمی‌دهد که چرا معنای وضعی کلمه جیوب که در تمام فرهنگ‌ها و کاربردهای عربی به‌معنای یقه به‌کار رفته است به یک‌باره تغییر معنا داده و برای اعضای دارای شکاف در بدن زن استفاده شده است. اگر فقط به‌دلیل وجود ارتباطی بین یک‌واژه و یک‌شیء، معنای آن واژه بدون هیچ قرینه‌ای بر آن شیء حمل شود، دیگر واژه‌ای باقی نخواهد ماند که مستثنی از این قاعده باشد. چه بسیار واژه‌هایی که با کم‌ترین ارتباطی می‌توانند بر اشیاء و حالات مختلفی حمل شوند. با مراجعه به فرهنگ‌ها و کاربردهای عربی، مشخص می‌شود که «جَیَبَ» برای شکافی بهکار می‌رود که بر چیزی عارض شده است و هیچ‌وقت اشیایی که در اصل خود شکاف دارند را شامل نمی‌شود. این موضوع نشان می‌دهد که تفسیر شحرور از واژه جیوب برای اعضای بدن زن، نیازمند شواهد و قرائن بیشتری است و بدون ارائه دلایل محکم نمی‌توان آن را پذیرفت. (معتمدلنگرودی و فتاحی‌زاده، ۱۳۹۹)

در هیچ‌یک از کتاب‌های زبان‌شناسی و فرهنگ‌های لغت، واژه «جیب» به آن معنی که شحرور ارائه کرده، به‌کار نرفته است. واژه جیب همان‌طور که خود شحرور نیز اشاره کرده مربوط به پیراهن یا لباس است و ربطی به بدن زن ندارد. بنابراین، تفسیر شحرور از جیب برای بخشی از بدن زن اشتباه است؛ زیرا واژه جیب در زبان عربی به دهانه پیراهن یا جامه در ناحیه گردن و سینه اطلاق می‌شود، جایی که لباس از طریق آن به سر وارد می‌شود. این معنا از جیب در میان اهل زبان و در کاربردهای زبانی رایج و به‌مفهوم واقعی آن نزدیک‌تر است. معنای کلمه «جیوب» در آیه، معروف و مشخص است و مراد از آن سینه‌هاست. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۵۷/۱۵) آنچه شحرور در قالب تفسیر ارائه داده بیشتر به تکلف و تحمیل بر زبان شبیه است تا یک‌تحلیل زبانی دقیق و مستند. این رویکرد نه‌تنها با کاربردهای زبانی هماهنگ نیست، بلکه فاقد پشتوانه علمی و فرهنگی لازم است (امین، ۱۴۲۳هـ.ق).

اشتباه دیگر شحرور در تفسیر واژه «خِمار» است که آن را پوششی برای غیر از سر معرفی کرده است. اگرچه خمار در موارد نادری برای پوشش بخش‌هایی غیر از سر نیز به‌کار رفته است، اما معنای غالب و رایج آن، پوششی برای سر است. این کاربرد تا حدی گسترده است که حتی عمامه نیز نوعی خمار شناخته می‌شود؛ زیرا عمامه نیز پوششی برای سر است. بنابراین، تفسیر شحرور از خمار به‌مثابه پوششی برای غیر از سر با معنای اصلی و غالب این واژه در زبان عربی ناسازگار

است و نمی‌توان آن را به صورت تفسیری دقیق و قابل قبول پذیرفت. (ابن منظور، ۱۴۱۴هـ.ق، ۲۵۷/۴) خمار، جامه‌ای است که زن سر خود را با آن می‌پیچد و زاید آن را به سینه‌اش آویزان می‌کند (ر.ک.، طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۵۷/۱۵؛ سبزواری نجفی، ۱۴۱۹هـ.ق؛ صافی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۲۵۷/۱۸؛ فخرالدین رازی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۳۶۵/۲۳؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹هـ.ق، ۴۳/۶). از جمله کاستی‌های تفسیر شحرور، عدم تبیین چگونگی یا امکان‌پذیری عمل «ضرب بالخمار» است. این تحلیل، تفسیر وی را با چالش‌های معناشناختی و مصداقی جدی مواجه می‌سازد؛ زیرا در صورت فقدان هرگونه توضیح درباره سازوکار پوشش‌دهی «جیوب» توسط «خمار»، خوانش ارائه‌شده از آیه، ناقص و فاقد شفافیت لازم به نظر می‌رسد (امین، ۱۴۲۳هـ.ق). «جلباب»، ملحفه (چادر) و پارچه‌ای بزرگ و گشاد و از روسری بلندتر است و سر، گردن و سینه را به‌طور کامل می‌پوشاند (طریحی، ۱۳۷۵، ۲۴/۲). ابن عاشور آن را کوچک‌تر از ردا و بزرگ‌تر از خمار و مقنعه دانسته است که زنان موقع خروج از منزل بر سر می‌کنند (ابن عاشور، بی‌تا، ۳۲۹/۲۱).

علاوه‌براین، تحمیل نظر بر *قرآن* و تفسیربه‌رأی در مورد واژه «نساء» در تفسیر شحرور به‌وضوح دیده می‌شود. این واژه در تمام *قرآن* به‌معنای جمع زنان آمده است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۵۷/۱۵) این تغییر معنای لغوی بر چه اساسی توجیه می‌شود؟ آیا فقط به‌دلیل ناسازگاری مفهوم آیه با نظرات مفسر، می‌توان معنای اصلی واژه‌ای را تغییر داد؟ شحرور همچنین معنای دقیقی از نساء ارائه نمی‌کند تا خوانندگان را از خطایی تاریخی که از دید قرآن‌پژوهان پنهان مانده است، آگاه کند. او معتقد است که در آیه ۱۴ سوره آل عمران، کلمه «ذلک» به نساء اشاره دارد و بدین معناست که زن، متاع دنیا به‌شمار می‌شود، درحالی‌که «ذلک» به «حبّ الشهوات من النساء» اشاره دارد و تفسیر او از زن در قالب متاع دنیوی، نادرست است. این تفسیر شحرور بسیار عجیب و غیرمعمول است؛ چگونه ممکن است هزاران مفسر، ادیب، لغت‌شناس و دانشمند در فهم این واژه دچار اشتباه شده باشند.

۳. تبیین زینت‌های ظاهری و پنهان از دیدگاه شحرور

براساس دیدگاه شحرور از آیه «وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا» می‌توان نتیجه گرفت که زنان دو نوع زینت دارند: زینت ظاهری و زینت پنهان. زینت ظاهری شامل بخش‌هایی است که خداوند در آفرینش زن آشکار کرده است مانند سر، شکم، پشت، دست‌ها و پاها. زینت پنهان، آن بخش‌هایی است که در ساختار وجود زن از دیدگان مخفی نگه داشته شده است. (شحرور، ۱۹۹۰) با توجه به واژه‌های «زُیّن» و «زینة» در آیات، خطاب آیه متوجه جنبه زیستی و جسمانی زنان است نه هویت انسانی آنها. وقتی شهوت نسبت به زن، مرد را اسیر خود می‌کند در واقع مرد به متاع دنیا روی آورده است، اما هنگامی که خصال انسانی مطرح می‌شود زن و مرد در یک مرتبه و برابر قرار دارند، چنان‌که در آیات زیادی از جمله آیه ۱۳ سوره حجرات بیان شده است. شحرور ابتدا زینت را به دو دسته آشکار و پنهان تقسیم می‌کند و سپس جیوب را زینت پنهان معرفی می‌کند، اما در ادامه، جیوب را نیز به دو بخش پنهان و آشکار تقسیم می‌کند. این نشان می‌دهد که اساس تقسیم‌بندی او با تناقض همراه است. چگونه ممکن است یک‌عضو هم پنهان باشد و هم ظاهر؟

۴. نقد زینت‌های ظاهری و پنهان از دیدگاه شحرور

تفسیر شحرور از زینت ظاهری و پنهانی با گفته دیگر او که *قرآن*، واژه «ابداء» را فقط برای اشیاء پنهانی به‌کار می‌برد در تضاد است. *قرآن* درمورد زینت ظاهری نیز عبارت «و لایُبدین» را به‌کار برده است. از سوی دیگر، نظر او با عبارت دیگری از همان آیه نیز هم‌خوانی ندارد؛ شحرور می‌گوید: «منظور از زینت پنهان در این عبارت، فرج، سینه و سرین است»، اما اگر منظور این بود، چه نیازی به عبارت «و یحفظن فروجهنّ» بود. به‌عبارت دیگر، چرا خداوند یک‌دستور را در یک‌عبارت، دو بار و پشت سر هم تکرار کرده است. ابتدا فرموده: «ای زنان! فروج خود را حفظ کنید»، سپس بلافاصله تکرار کرده و فرموده است: «زنان، فروج، سینه‌ها و سرین‌هایتان را حفظ کنید». از سوی دیگر، شحرور معتقد است که بر زن واجب است جیوب

یعنی، زینت پنهان را بپوشاند، اما در جای دیگری می‌گوید: «دهان، بینی، چشم‌ها و گوش‌ها، هرچند از جیوب هستند، اما چون جزو جیوب ظاهری به‌شمار می‌روند نیازی به پوشاندن ندارند». این دسته‌بندی بر چه اساسی استوار شده است؟ آیا این ادعا که چهره، اساس هویت فردی است توجیهی کافی برای مستثنا کردن آن از این قاعده کلی به‌حساب می‌آید؟ این پرسش‌ها ابهاماتی را در انسجام منطقی و استحکام مبنای تقسیم‌بندی شحرور آشکار می‌کند. (معتمد لنگرودی و فتاحی‌زاده، ۱۳۹۹)

۵. تبیین دیدگاه غض بصر از دیدگاه شحرور

شحرور با استناد به معنای واژه «غض» که حاوی مفهوم نرمی و ملاطفت است بر این باور است که مقصود خداوند از دستور «غض البصر» در آیات قرآنی، پرهیز از نگاه کردن در موقعیت‌هایی است که فرد تمایلی به دیده شدن توسط دیگران ندارد. به‌عبارت دیگر، این فرمان الهی نه‌تنها توصیه‌ای اخلاقی، بلکه نشان‌دهنده روحیه عطوفت‌آمیز و احترام به حریم دیگران است. در این صورت باید از نگاه کردن به آن فرد اجتناب کرد، اما در موقعیت‌های عادی و گفت‌وگوهای روزمره هیچ منعی برای نگاه کردن وجود ندارد. (شحرور، ۱۹۹۰) وی معتقد است که براساس آیه «ولا یبدین زینتهن الا لبعولتهن أو آبائهن» جایز است زن مسلمان تمام زینت خود، حتی عورتش را در مقابل محارم آشکار کند. با این حال، شحرور اضافه می‌کند: «من از زنان نمی‌خواهم که برهنه در مقابل هشت نفری که پیش‌تر ذکر شد، بنشینند، اما اگر چنین اتفاقی به‌طور تصادفی رخ دهد، مرتکب حرامی نشده‌اند. با این حال، پوشیدن لباس در برابر آنها از روی شرم و خجالت است نه به‌دلیل حرمت» (امین، ۱۴۲۳هـ.ق).

۶. نقد و بررسی غض بصر از دیدگاه شحرور

دیدگاه شحرور به این پرسش می‌انجامد که چرا در اینجا بین فطرت و حکم الهی فاصله افتاده است؟ چرا حکم الهی این امر را جایز می‌داند، اما فطرت آن را ناپسند تلقی می‌کند؟ این پرسشی است که شحرور از پاسخ به آن خودداری کرده است. سؤال دیگر این است که چرا وی تعداد محارم را به هشت نفر محدود کرده و ادامه آیه یعنی، «نسائهنّ أو ما ملکت أیمانهنّ أو التابعین غیر أولی الاربة من الرجال أو الطفل الذین لم یظهروا علی عورات النساء» را از موارد استثنا شده جدا کرده است؟ (عمران، ۱۴۱۵هـ.ق) در اینجا شحرور از این نکته غافل شده است که آنچه ذکر کرده با آغاز آیه و فرموده خداوند متعال یعنی، «ویحفظن فروجهن» در تنافی و تناقض است. افزون بر این، چنین دیدگاهی با اخلاق *قرآن*، شریعت اسلامی و روح تشریع در اسلام نیز منافات دارد (امین، ۱۴۲۳هـ.ق).

۷. تبیین حرمت و متعلق نگاه از منظر شحرور

شحرور معتقد است که در آیه۳۰ سوره نور از پرهیز نگاه‌های ناروا به نامحرم سخن گفته شده است. بااین‌حال، وی با استناد به عبارت «یَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ»، تأکید می‌کند که «مِن» در اینجا به‌معنای «تبعیض» است. به‌عبارت‌دیگر، نه همه نگاه‌ها به نامحرم حرام است، بلکه فقط نگاه‌های همراه با شهوت یا نیت ناروا منع شده است. (شحرور، ۱۹۹۰) شحرور اشاره می‌کند که خداوند در این آیات به‌طور دقیق مشخص نکرده است که مردان و زنان باید از نگاه به چه چیزهایی خودداری کنند. این امر به عرف جامعه واگذار شده است که تابع زمان و مکان است. به‌عبارت دیگر، متعلَّق نگاه یعنی، آنچه نباید به آن نگاه کرد به شرایط فرهنگی و اجتماعی هر جامعه بستگی دارد (شحرور، ۱۹۹۰).

۸. نقد حرمت و متعلق نگاه از منظر شحرور

شحرور در تبیین حرمت و متعلق نگاه، حرمت و متعلق نگاه را معین نمی‌کند و آن را به‌صورت مبهم باقی می‌گذارد. این ادعای شحرور که «مِنْ» در آیه به‌معنای تبعیض است نیازمند ارائه دلیل است. همچنین، این گفته که «مِنْ» نمی‌تواند

در قالب زائده، جنس یا ابتدای غایت به‌کار رود نیز نیازمند اثبات است. درحالی‌که هیچ دلیلی برای این ادعاها ارائه نشده است. به‌عبارت‌دیگر، بدون استناد به شواهد زبانی، تفسیری یا قرینه‌ها نمی‌توان به‌طور قطع در مورد معنای «مِنْ» در اینجا اظهار نظر کرد. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۱۲۰/۱۵) برخی «مِنْ» را در این آیه، «جنس» در نظر گرفته‌اند (نحاس، ۱۴۲۱هـ.ق، ۹۲/۳). براساس نص صریح *قرآن کریم*، تبیین و تفسیر آیات *قرآن* بر عهده پیامبرﷺ است، چنانکه در آیات «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ» (نحل: ۴۴) و «وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ» (نحل: ۶۴) به این مسئله اشاره شده است. بنابراین، تفسیر دقیق و صحیح آیات *قرآن* نیازمند رجوع به سنت و بیانات پیامبرﷺ است. تعیین حرام و حلال بودن نگاه‌ها بر عهده پیامبرﷺ است و تشخیص موارد جزئی آن براساس اصول کلی بر عهده بیننده. واگذاری تعیین حدود نگاه‌های حلال و حرام به عرف جامعه، به‌سرعت منجر به حلال شدن تمام نگاه‌ها و از بین رفتن مفهوم نگاه حرام خواهد شد. این موضوع می‌تواند راه را برای نگاه‌های هوس‌آلود و شیطانی باز کند و مرزهای اخلاقی و شرعی را در نوردد.

رویکرد *قرآن* و تفسیر شحرور از حجاب با چالش‌ها و نقدهای جدی مواجه است. شحرور در تفسیر خود، روش آشنایی‌زدایی را انتخاب کرده است که در آن مفاهیم و اصطلاحات آشنا و مأنوس *قرآن* در چارچوبی جدید بازتعریف می‌شوند. شحرور دیدگاه‌های سنتی درباره *قرآن* و تفسیر آن را مسلمات مشکوک موروثی می‌داند و آنها را نقد می‌کند؛ زیرا خود را به این پیشینه وابسته نمی‌داند. او می‌خواهد نشان دهد که برخلاف تأملات و برداشت‌های خوگرفته‌شده، رویکرد جدیدی به *قرآن* ممکن است. شحرور در تعریف‌های متداول و سنتی اصطلاحات، ساختارشکنی کرده و آنها را ساده‌انگارانه می‌پندارد و با این کار تلاش می‌کند تا مفاهیم قرآنی را در چارچوبی نوین و متناسب با شرایط عصر حاضر بازتعریف کند. (رجب‌زاده.، و همکاران، ۱۴۰۰) وی بر این باور است که *قرآن* زنان مسلمان را به شیوه‌ای که فقها و مفسران سنتی تفسیر کرده‌اند به رعایت حجاب فرا نخوانده است. او استدلال می‌کند که برداشت‌های فقها از آیات مرتبط با حجاب، نادرست بوده و این برداشت‌ها را نمی‌توان حکم قطعی *قرآن* دانست. به‌گفته او، این اشتباهات ناشی از تفسیرهای انسانی است نه دستورات صریح *قرآن* (امین، ۱۴۲۳هـ.ق).

نتیجه‌گیری

محمد شحرور، قرآن‌پژوه نوگرای سوری با نگاهی تحول‌خواهانه به تفسیر *قرآن* و ارائه برداشتی مدرن از متون دینی، جریان‌های فکری سنتی و علوم اسلامی را با پرسش‌های اساسی مواجه ساخت. وی با طرح نظریه حدود تلاش کرد پارادایمی نوین در حوزه مطالعات اسلامی بنیان نهد. این نظریه بر دو محور کلیدی استقامت و حنفی بودن استوار است. شحرور با تکیه بر آیات *قرآن* و با پذیرش اصل عدم هم‌معنایی واژگان، تعریف جدیدی از مفاهیم قرآنی ارائه می‌دهد. از منظر او، انسان و دیگر موجودات جهان، گرایش ذاتی به تغییر و انحراف دارند (حنفی بودن) و همواره نیازمند هدایت الهی به‌سوی مسیر مستقیم (استقامت) هستند. وی در تبیین این مفاهیم از ریاضیات بهره می‌گیرد و انحراف از خط مستقیم را با استفاده از نظریه توابع و اشکال هندسی تحلیل می‌کند. به‌باور او، این انحراف در شش حالت مختلف قابل تصور است و حدود شریعت اسلام را نیز در همین چارچوب می‌توان تبیین کرد. شحرور با تأکید بر ثبات متن *قرآن* در مقابل تغییرپذیری فهم انسانی بر این باور بود که *قرآن*، متنی پویاست که می‌تواند خود را با شرایط گوناگون زمانی و مکانی تطبیق دهد. این رویکرد، خوانشی دینامیک و انعطاف‌پذیر از اسلام ارائه می‌کرد که به چالش‌کشی از برداشت‌های جزمی و ایستای پیشین می‌انجامید.

وی با همین رویکرد و نظریه، مسئله حجاب و پوشش خانم‌ها را تحلیل و بررسی کرد. شحرور با استفاده از رویکردهای

زبان‌شناختی و تکیه بر پیش‌فرض‌های خاص خود تلاش کرده است مفاهیم قرآنی مرتبط با حجاب را در چارچوبی نوین بازتعریف کند. وی بر این باور است که بسیاری از تفاسیر سنتی به دلیل عدم توجه به جنبه‌های زبانی و بافت اجتماعی زمان نزول آیات دچار سوءبرداشت شده است که برداشت متفاوت از واژگانی مانند جیوب و غض بصر با رویکردی زبان‌شناختی و با توجه به مقتضیات عرفی و اجتماعی، تفکیک نص ثابت و فهم متغیر، رویکرد انتقادی به تفاسیر سنتی از آن جمله است. شحرور در مسئله حجاب بر حدودی بودن احکام و آیات *قرآن*، نقش عرف و مقتضیات زمان و مکان در تعیین مصادیق حجاب به قرائتی نو از این مسئله در جهان معاصر دست زده است. شحرور با رویکردی حنفی و استقامتی با پذیرش اصول و قواعد کلی اسلامی (ثوابت) بر نقش محوری عرف و تغییرات اجتماعی در تعیین مصادیق و جزئیات احکام (متغیرات) تأکید می‌کند. او معتقد است که حجاب نیز از این قاعده مستثنا نیست و باید با توجه به شرایط و مقتضیات هر زمان و مکان تفسیر شود. شحرور با استناد به آیات *قرآن*، معتقد است که حجاب، حداقل و حداکثری دارد و تعیین مصادیق آن به عرف و شرایط اجتماعی بستگی دارد. وی همچنان با تأکید بر تاریخ‌مندی و زبان‌شناسی در فهم *قرآن* معتقد است باید آیات را در بستر تاریخی و زبانی خود فهمید و از تفسیرهای غیرعلمی و تحمیلی پرهیز کرد. این دیدگاه با نقدهای جدی روبه‌رو شده است از جمله اینکه تعیین حدود حجاب تنها براساس عرف می‌تواند منجر به نسبیت‌گرایی و تضعیف احکام شرعی شود. شحرور در این دیدگاه و نظریه به تفسیربه‌رأی رو آورده است و آیات حجاب را به همسران پیامبرﷺ اختصاص می‌دهد. وی جایگاهی فراتر از سنت برای عرف و جامعه در نظر می‌گیرد و دیدگاهش مخالف با قواعد و مبانی تفسیر و عرف تفسیری است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

عدم سوء رفتار علمی

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله، و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان از کلیه افرادی که این مقاله با حمایت معنوی و علمی ایشان نوشته شد، قدردانی می‌کنند.

منابع

* *قرآن کریم* (۱۳۷۶). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. تهران: دار القرآن الکریم.

ابن عاشور، محمدبن طاهر (بی‌تا). *التحریر و التنویر*. بی جا: بی‌نا.

ابن کثیر دمشقی، اسماعیل‌بن عمرو (۱۴۱۹هـ.ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون.

ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴هـ.ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.

احمدزاده، سید مصطفی (۱۳۸۰). شبهاتی در موضوع قرآن و زن؛ نقدی بر دیدگاه‌های محمد شحرور. *نشریه پژوهش‌های قرآنی*، ۲(۷)، ۱۴۰- ۱۵۹.

احمدی، محمدنبی.، و پورآذر، مهدی (۱۴۰۰). بررسی زبان‌شناختی آیات ارث از نگاه محمد شحرور. *نشریه ادب عربی*، ۱(۱۳)، ۱۶۲- ۱۷۸.

امین، السید مهدی (۱۴۲۳هـ.ق). مسئله الحجاب فی القرآن، وقفة مع د. محمد شحرور. *نشریه المنهاج*، ۲(۷)، ۲۳۵- ۲۶۱.

تهانوی، محمدعلی‌بن علی (۱۹۹۶). *موسوعه کشاف الفنون و العلوم*. بیروت: چاپ رفیق العجم و علی دحروج.

التواتی، مصطفی (۲۰۲۰). القراءه المعاصره للقرآن الکریم: لباس المرأه عند محمد شحرور أنموذجا. *نشریه ابعاد*، ۲(۷)، ۱۷۷- ۲۰۳.

جوهری، اسماعیل‌بن حماد (۱۴۰۷هـ.ق). *الصحاح: تاج‌اللغه و صحاح‌العربیه*. بیروت: چاپ افست.

رجب‌زاده، شیرین (۱۴۰۰). واکاوی و تحلیل نظریه حدود محمد شحرور. *نشریه مبانی فقهی حقوق اسلامی*، ۲۸(۱۴)، ۳۹- ۵۴.

رجب‌زاده، شیرین.، عباسی، مهرداد.، و ایازی، محمدعلی (۱۴۰۰). بررسی دیدگاه محمد شحرور در تفسیر نواندیشانه او. *نشریه مطالعات تفسیری*، ۱۲ (۳)، ۲۲۹- ۲۵۰.

سبزواری نجفی، محمدبن حبیب‌الله (۱۴۱۹هـ.ق). *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.

شحرور، محمد (۱۹۹۰). *الکتاب و القرآن: قراءة معاصره*. دمشق: الاهلیة للنشر.

شحرور، محمد (۲۰۰۰). *نحو اصول جدیده للفقه الاسلامی فقه المراه*. دمشق: الاهالی.

شحرور، محمد (۲۰۱۷). *الکتاب و القرآن رویه جدیده*. بیروت: دار الساقی.

شواف، محامی منیر محمدطاهر (۱۹۹۳). *تهافت القراءه المعاصره*. قبرص: الشواف للنشر و الدراسات.

صافی، محمودبن عبد الرحیم (۱۴۱۸هـ.ق). *الجدول فی اعراب القرآن*. دمشق: دار الرشید و مؤسسه الایمان.

صدیقی اسکی، محمد.، محصص، مرضیه.، و خوشدل روحانی، مریم (۱۴۰۰). دیدگاه محمد شحرور درباره اقتضائات سنت رسولی و سنت نبوی و نقد آن بر پایه دیدگاه‌های جوادی آملی. *نشریه نقد آرای تفسیری*، ۲(۲)، ۹۹- ۱۲۶.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. مترجم: موسوی همدانی، سید محمدباقر. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.

طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. تهران: کتابفروشی مرتضوی.

عبدوش، العباس.، و فتیحه بوسیه (۲۰۱۷). السفسطه المعاصره فی کتاب السنه الرسولیه و السنه النبویه لمحمد شحرور. *نشریه الخطاب*، ۲(۱۲)، ۸۳- ۱۰۰.

العقیلی، فاطمه (۱۴۴۰هـ.ق). النسویة المعاصرة نقد آراء محمد شحرور حول حجاب المرأة. *نشریه المصباح*، ۲(۱۰)، ۳۸۱- ۴۰۱.

عک، خالد عبدالرحمن (۱۹۹۴). *الفرقان و القرآن*. دمشق: دار الحکمه للطباعه و النشر و التوزیع.

عمران، احمد (۱۴۱۵هـ.ق). *القراءة المعاصرة للقرآن فی المیزان*. بیروت: دار النفائس.

فتح‌الله، احمد (۱۴۱۵هـ.ق). *معجم الفاظ فقه جعفری*. الدمام: اهل‌بیت علیهم‌السلام.

فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمدبن عمر (۱۴۲۰هـ.ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

فیومی، احمدبن محمد (۱۹۲۸). *مصباح المنیر*. قاهره: دار الکتب العلمیه.

مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). مجموعه *آثار*. تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). مسئله حجاب. تهران: صدرا.

معتمد لنگرودی، فرشته.، و فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۳۹۹). ارزیابی دیدگاه محمد شحرور در مبانی فهم و تفسیر قرآن کریم. *نشریه پژوهش‌های قرآنی*، ۲۶(۱)، ۴۵- ۶۶.

منجد، ماهر (۱۹۹۴). *الاشکالیه المنهجیه فی الکتاب و القرآن- دراسه نقدیه*. دمشق: دار الفکر.

نحاس، ابوجعفر احمدبن محمد (۱۴۲۱هـ.ق). *اعراب القرآن، منشورات محمدعلی بیضون*. بیروت: دار الکتب العلمیه.